

प्रकरण II

महाराष्ट्रात पीएमकेकेकेवायच्या
अंमलबजावणीमध्ये जिल्हा
खनिज प्रतिष्ठान ट्रस्टची भूमिका

प्रकरण II

महाराष्ट्रात पीएमकेकेकेवायच्या अंमलबजावणीमध्ये डीएमएफटीची भूमिका

2.1 महाराष्ट्रात डीएमएफटी निधीची कायदेशीर संरचना

खाण आणि खनिजे (विकसन व विनियमन) (एमएमडीआर) अधिनियम, 1957 सह एमएमडीआर सुधारणा अधिनियम, 2015 च्या तरतुदीनुसार, राज्य शासन अधिसूचनेद्वारे देशातील खनिज बाधित प्रत्येक जिल्ह्यात डीएमएफ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ट्रस्टची स्थापना करेल. पीएमकेकेकेवायची अंमलबजावणी संबंधित जिल्ह्यांच्या डीएमएफने ट्रस्टमार्फत राबविण्यात येणार होती. डीएमएफच्या कामकाजाचे नियम राज्य शासनांनी विहित करावयाचे होते.

महाराष्ट्र शासनाने डीएमएफटी स्थापनेसाठी महाराष्ट्र जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान (ट्रस्ट) नियम, 2016 (1 सप्टेंबर 2016) अधिसूचित केले. महाराष्ट्र डीएमएफटी नियम, 2016, 16 सप्टेंबर 2015 पासून लागू झाले आणि त्यात डीएमएफची रचना, नियामक परिषद, व्यवस्थापकीय समिति, ट्रस्ट निधीची घटना, कार्यचालन, खर्च, लेखा आणि लेखापरीक्षण इत्यादींशी संबंधित विविध तरतुदींचा समावेश होता. नियामक परिषदेमध्ये जिल्हा पालकमंत्री हे पदसिद्ध अध्यक्ष, संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी हे सदस्य सचिव आणि जिल्हा खनिकर्म अधिकारी, इतर अधिकारी हे सदस्य असतील.

त्यानंतर, भारत सरकारच्या खाण मंत्रालयाने, (23 एप्रिल 2021) राज्य शासनांना डीएमएफटीच्या नियामक परिषद आणि व्यवस्थापकीय समितिच्या रचनेचे नियमन करणारे नियम तात्काळ समाविष्ट करण्याचे निर्देश दिले, जिथे नियामक परिषद आणि व्यवस्थापकीय समितिचे अध्यक्ष जिल्हा दंडाधिकारी/उपायुक्त/जिल्हाधिकारी असतील. त्यानुसार, महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र डीएमएफटी सुधारणा नियम, 2021 जाहीर केले (06 डिसेंबर 2021). या सुधारणानुसार डीएमएफटीचे व्यवस्थापन ट्रस्टच्या विश्वस्तांकडे सोपवण्यात आले आणि जिल्हाधिकारी नियामक परिषदेचे अध्यक्ष होते.

भारत सरकारने राज्य शासनाला निर्देश दिले (12 जुलै 2021) की डीएमएफद्वारे निधीच्या वापराच्या बाबतीत अधिनियमाच्या खंड 9ब च्या तरतुदींचे काटेकोरपणे पालन केले पाहिजे. डीएमएफमधून कोणत्याही प्रकारे राज्याच्या तिजोरीत किंवा राज्य स्तरीय निधीत (कोणत्याही नावाने ओळखले जाणारे) किंवा मुख्यमंत्री मदत निधीत किंवा इतर कोणत्याही निधीत किंवा योजनांमध्ये निधी हस्तांतरित केला जाणार नाही; आणि डीएमएफच्या निधीतून कोणत्याही खर्चाची मंजूरी किंवा

मान्यता राज्य शासन किंवा कोणत्याही राज्यस्तरीय संस्थेद्वारे राज्य पातळीवर केली जाणार नाही.

2024 मध्ये, भारत सरकारच्या खाण मंत्रालयाने जारी केलेल्या (15 जानेवारी 2024) सुधारित पीएमकेकेकेवाय मार्गदर्शक तत्वांनुसार महाराष्ट्र शासनाने सुधारित डीएमएफटी नियम पुन्हा अधिसूचित केले (11 ऑक्टोबर 2024). ऑक्टोबर 2024 च्या सुधारित डीएमएफटी नियमांमध्ये प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष बाधित क्षेत्र/व्यक्तींची व्याख्या, डीएमएफटी निधीचा वापर, परिप्रेक्ष्य योजना तयार करणे आणि भारताच्या नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांकडून डीएमएफटीचे लेखापरीक्षण करणे इत्यादी गोष्टी स्पष्ट केल्या.

2.2 डीएमएफटीची प्रशासकीय रचना

महाराष्ट्र डीएमएफटी नियम, 2016 च्या नियम 4 नुसार, डीएमएफटीमध्ये राज्य स्तरावर राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिति आणि जिल्हा स्तरावर नियामक परिषद तसेच व्यवस्थाकीय समिति यांचा समावेश असेल. एसएलएमसी आणि डीएमएफटीची प्रशासकीय रचना आणि कार्ये खालील आलेख 2 मध्ये दर्शविली आहेत:

आलेख 2: एसएलएमसी आणि डीएमएफटीची प्रशासकीय रचना

(स्त्रोत: महाराष्ट्र डीएमएफटी नियम, 2016)

2.3 डीएमएफटी योगदानाकरिता तरतूद

प्रत्येक खनिकर्म भाडेपट्टाधारकाला रॉयल्टी व्यतिरिक्त, ज्या जिल्ह्यात खनिकर्म चालते त्या जिल्ह्यातील डीएमएफला खालीलप्रमाणे रक्कम द्यावी लागणार होती:

- 12 जानेवारी 2015 रोजी किंवा त्यानंतर दिलेल्या खनिकर्म भाडेपट्ट्यांच्या बाबतीत एमएमडीआर सुधारणा अधिनियम, 2015 च्या खंड 9ब सह एमएमडीआर अधिनियम, 1957 च्या दुसऱ्या परिशिष्टानुसार रॉयल्टीच्या 10 टक्के;
- 12 जानेवारी 2015 पूर्वी दिलेल्या खनिकर्म भाडेपट्ट्यांच्या बाबतीत उक्त अधिनियमाच्या दुसऱ्या परिशिष्टानुसार प्रदान केलेल्या रॉयल्टीच्या 30 टक्के; आणि
- महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकसन व विनियमन) अधिनियम, 2013; नुसार राज्य शासनाने निश्चित केलेल्या गौण खनिजांवरील रॉयल्टीच्या 10 टक्के.

2.4 डीएमएफटी निधी योगदानाचे मूल्यांकन

प्रत्येक खनिज भाडेपट्टाधारकाच्या बाबतीत, राज्य शासनाला रॉयल्टी देय आहे. प्रदान केलेल्या रॉयल्टीच्या रकमेच्या आधारे, डीएमएफटी निधी योगदान हे प्रमुख आणि गौण खनिजांवर प्रदान केलेल्या रॉयल्टीची टक्केवारी म्हणून निश्चित केली जाते.

प्रमुख खनिजांसाठी रॉयल्टी आणि इतर सांविधानिक प्राप्ती संचयन करण्याचे योग्य निरीक्षण करण्यासाठी, महाराष्ट्र शासनाने एकात्मिक भाडेपट्टा व्यवस्थापन प्रणाली (आयएलएमएस) विकसित केली. राज्य खनिकर्म विभागाच्या मॅन्युअल प्रशासकीय प्रक्रियेचे संगणकीकरण करण्यासाठी, खनिज उत्खनन, रॉयल्टी आणि जमा केलेल्या इतर प्राप्त्यांच्या अचूक-कार्यक्षम-रिअल टाइम डेटा निर्माण करण्यासाठी, डीजीएम द्वारे याचा वापर केला जातो.

त्याचप्रमाणे, रॉयल्टी आणि इतर सांविधानिक प्राप्ती जमा करण्यासाठी आणि महाराष्ट्र राज्यातील सर्व गौण खनिजांचे निरीक्षण करण्यासाठी महाखनिज आणि शासकीय प्राप्ती लेखांकन प्रणाली (जीआरएस) एकात्मिकरण पोर्टलद्वारे एकात्मिक आयटी सक्षम प्रक्रिया, महाराष्ट्र शासनाच्या महसूल विभागाने विकसित केली होती.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की डीएमएफटीमध्ये डीएमएफटी निधी जमा करण्यासाठी अभिलेखे आणि नोंदवह्या योग्यरित्या ठेवल्या नव्हत्या ज्याची पुढील

परिच्छेद 4.4 मध्ये चर्चा केली आहे. निवडक पाच डीएमएफटीमध्ये डीएमएफटी निधी योगदानाची वसूली न होण्यावरील विश्लेषण **परिच्छेद 4.2 आणि 4.3** मध्ये चर्चिते आहे.

2.5 रॉयल्टीच्या तुलनेत डीएमएफटी निधीचे संचयन

प्रमुख आणि गौण खनिजांसाठी रॉयल्टीचे मूल्यनिर्धारण आणि संचयन करण्यासाठी डीएमओ जबाबदार होते.

2016-17 ते 2022-23 या कालावधीत प्रमुख आणि गौण खनिजांसाठी जमा केलेल्या रॉयल्टीच्या तुलनेत डीएमएफटी निधी योगदानाचा तपशील (परिशिष्ट 2 आणि परिशिष्ट 3) तक्ता 2 मध्ये आहे.

तक्ता 2: रॉयल्टी संचयनाच्या तुलनेत डीएमएफटी निधी योगदान

(₹ कोटींमध्ये)

खनिजनुसार डीएमएफटी निधी (रॉयल्टीच्या टक्केवारीत)	जमा केलेली एकूण रॉयल्टी	लेखापरीक्षणानुसार जमा करावयाचे डीएमएफटी निधी योगदान	डीएमएफटी निधी योगदानाचे प्रत्यक्ष संचयन	अधिक संचयन
प्रमुख खनिजे (30 टक्के दराने ⁴)	5,818.69	1,745.61	2,913.91	1,168.30
गौण खनिजे (10 टक्के दराने)	12,257.18	1,225.73	1,710.10	484.37
एकूण		2,971.34	4,624.01	1,652.67

(स्त्रोत: खाण मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन द्वारा दिलेला डेटा)

तक्ता 2 वरून दिसून येते की, प्रमुख खनिजांच्या बाबतीत ₹ 1,168.30 कोटी आणि गौण खनिजांच्या बाबतीत ₹ 484.37 कोटी इतका एकूण अतिरिक्त संचयन होता. तथापि, काही प्रकरणांमध्ये, प्रमुख खनिजांच्या बाबतीत डीएमएफटी निधीचा कमी संचयन देखील आढळून आला. डीएमएफटी निधीच्या संचयनात मोठी तफावत आढळून आली ती प्रकरणे खाली दिली आहेत.

- डीएमएफटी सिंधुदुर्गमध्ये, 2016-17 ते 2022-23 दरम्यान, ₹ 32.72 कोटींच्या वसूल करण्यायोग्य रकमेच्या तुलनेत ₹ 7.23 कोटींचे डीएमएफटी योगदान प्राप्त झाले. हे मुख्यतः या वस्तुस्थितीमुळे होते की 2018-19 पासून डीएमएफटीच्या वसूल करण्यायोग्य रकमेच्या तुलनेत कोणतेही डीएमएफटी योगदान नव्हते.
- डीएमएफटी यवतमाळमध्ये, 2016-17 ते 2022-23 या कालावधीत ₹ 594.33 कोटींच्या वसूल करण्यायोग्य रकमेच्या तुलनेत ₹ 549.26 कोटींचे

⁴12 जानेवारी 2015 नंतर केलेल्या मोठ्या खाण भाडेपट्ट्यांमधून कोणतेही उत्खनन झाले नाही.

डीएमएफटी योगदान प्राप्त झाले. यामुळे ₹ 45.07 कोटींच्या डीएमएफटी योगदानाची कमी वसुली झाली.

महाराष्ट्र शासनाने (मे 2025) म्हटले की रॉयल्टी संचयन आणि डीएमएफटी योगदान यांच्यातील लेखांकन पद्धतींमध्ये प्रक्रियात्मक विसंगती आहेत आणि डीएमएफटीच्या अतिरिक्त संचयनाचे एक कारण म्हणजे काही पायाभूत सुविधा प्रकल्पांवर⁵ रॉयल्टीची सूट, ज्यामध्ये राज्य शासन डीएमएफटी निधी योगदानातून सूट न देता खनिजांवर रॉयल्टी सूट देते. अशाप्रकारे, डीएमएफटी निधी आणि प्रमुख आणि गौण खनिजांच्या रॉयल्टी संचयनात तफावत आहे.

प्राप्त उतराच्या वस्तुस्थिती सोबत पडताळणी करता असे दिसते की जमा केलेली/सूट दिलेली रॉयल्टी आणि डीएमएफटी योगदानांमधील भाडेपट्टा-निहाय आणि यंत्रणे-निहाय मेळ डीएमएफटीनी केला नाही.

2.6 डीएमएफटी निधीचा वापर

महाराष्ट्र डीएमएफटी नियम, 2016 च्या नियम 13 नुसार, डीएमएफटीकडे उपलब्ध असलेला निधी खालील प्रमाणे पीएमकेकेकेवाय मार्गदर्शक तत्वांनुसार वापरला जाईल:

- किमान दोन तृतीयांश रक्कम प्रत्यक्ष बाधित क्षेत्रात⁶ वापरली जाईल.
- जास्तीत जास्त एक तृतीयांश रक्कम अप्रत्यक्ष बाधित क्षेत्रात⁷ वापरली जाईल.
- पुढे, निधीपैकी किमान 60 टक्के रक्कम उच्च प्राधान्याच्या कामांसाठी वापरली जाईल जसे की: (i) पिण्याचे पाणी पुरवठा; (ii) पर्यावरण संवर्धन आणि प्रदूषण नियंत्रण उपाय; (iii) आरोग्य सेवा; (iv) शिक्षण; (v) महिला आणि बाल कल्याण; (vi) वृद्ध आणि अपंगांचे कल्याण; (vii) कौशल्य विकास; आणि (viii) स्वच्छता. उच्च प्राधान्य उपक्रमांतर्गत निधीच्या वापराबद्दल लेखापरीक्षण निरीक्षणे अहवालाच्या भाग ब च्या परिच्छेद 5.2 मध्ये चर्चा केली आहे.

⁵ महाराष्ट्र शासनाने अधिसूचने (27 मे 2019) द्वारे नागपूर-मुंबई सुपर कम्युनिकेशन एक्सप्रेस वेच्या अंमलबजावणीसाठी गौण खनिजांच्या उत्खननासाठी रॉयल्टीवर 100 टक्के सूट प्रदान करण्यात आली

⁶ प्रत्यक्ष बाधित क्षेत्रे: जिथे उत्खनन, खनिकर्म, ब्लास्टिंग, संस्करण आणि कचरा विल्हेवाट यासारख्या प्रत्यक्ष खनिकर्माशी संबंधित कामे खनिकर्माशी संबंधित कार्यचालनाच्या 10 किमीच्या त्रिज्येत असतात.

⁷ अप्रत्यक्ष बाधित क्षेत्रे: जिथे खनिकर्माशी संबंधित कामांमुळे स्थानिक लोकसंख्येवर प्रतिकूल परिणाम होतो.

- निधीपैकी 40 टक्के निधी इतर प्राधान्य कामांसाठी वापरला जाईल जसे की:
(i) भौतिक पायाभूत सुविधा; (ii) सिंचन; (iii) ऊर्जा आणि पाणलोट विकास;
(iv) वनीकरण आणि (iv) खनिकर्म जिल्ह्यात पर्यावरणीय गुणवत्ता वाढविण्यासाठी इतर कोणतेही उपाय.

या योजनेअंतर्गत कामांची/प्रकल्पांची अंमलबजावणी शासकीय विभाग, स्थानिक संस्था आणि राज्य सार्वजनिक उपक्रमे इत्यादी अंमलबजावणी यंत्रणेद्वारे करण्यात आली.

2.7 डीएमएफटीमध्ये लेखांकन प्रक्रिया

महाराष्ट्र डीएमएफटी नियम, 2016 च्या नियम 11 मध्ये असे नमूद केले आहे की डीएमएफटी निधी योगदानाच्या प्राप्त्यांमध्ये प्रमुख आणि गौण खनिजांकडून मिळणारे डीएमएफटी निधी योगदान, राज्य शासनाकडून किंवा इतर कोणत्याही यंत्रणेकडून मिळालेले अनुदान, योगदान आणि इतर भांडवली सहाय्य, गुंतवणूक व इतर ठेवी आणि बँक खात्यांमध्ये जमा झालेले व्याज यांचा समावेश असेल.

नियम 12 नुसार, डीएमएफटी निधी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने मंजूर केलेल्या एका किंवा अधिक अनुसूचित व्यावसायिक किंवा राष्ट्रीयीकृत बँकेत ठेवला जाईल. डीएमएफटीच्या कारभाराचे खरे आणि निष्पक्ष चित्र देण्यासाठी डीएमएफटीची व्यवस्थापकीय समिति निधीची लेखापुस्तके, कागदपत्रे आणि अभिलेखे ठेवेल.

प्रमुख आणि गौण खनिजांमधून जमा केलेला डीएमएफटी निधी योगदान संबंधित डीएमएफटीच्या बचत बँक खात्यांमध्ये जमा केले जाते. **अहवालाच्या भाग ब मध्ये** चर्चा केल्याप्रमाणे पीएमकेकेकेवाय अंतर्गत मंजूर आणि अंमलात आणलेल्या विविध प्रकल्पांसाठीचा खर्च या बँक खात्यांद्वारे करण्यात आला होता.

2.8 डीएमएफटीच्या लेखांचे लेखापरीक्षण

महाराष्ट्र डीएमएफटी नियम, 2016 च्या नियम 15 सह भारत सरकारच्या अधिसूचनेच्या (16 सप्टेंबर 2015) नियम 6 आणि 7 नुसार, डीएमएफ आर्थिक वर्ष संपल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत संबंधित आर्थिक वर्षासाठी त्यांच्या क्रियाकलापांचा वार्षिक अहवाल तयार करेल.

डीएमएफटीच्या खात्यांचे लेखापरीक्षण दरवर्षी डीएमएफटींनी नियुक्त केलेल्या सनदी लेखापालद्वारे केले जाईल आणि त्याचा अहवाल वार्षिक अहवालासह सार्वजनिक डोमेनमध्ये ठेवला जाईल.

डीएमएफटींनी मंजूरी दिल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत वार्षिक अहवाल शासनाला सादर करावयाचा होता आणि तो डीएमएफटीच्या वेबसाइटवर

देखील होस्ट करावयाचा होता. प्रत्येक डीएमएफटीचा वार्षिक अहवाल राज्य विधानसभेसमोर ठेवायचा होता.

अहवालाच्या भाग ब मध्ये सीएंच्या नियुक्ति, वार्षिक लेखे तयार करणे आणि त्यांचे लेखापरीक्षण, नियामक परिषदेने वार्षिक लेखे मंजूर करणे आणि राज्य विधिमंडळाला वार्षिक लेखे सादर करणे यावरील लेखापरीक्षण निरीक्षणांची चर्चा केली आहे.